

УДК 069.51:902(477.51)

DOI 10.31654/2520-6966-2019-11i-94-235-242

Н. С. Яценко

аспірантка кафедри історії України, історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Археологічна експозиція Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Г. Спаського як джерело культури давнього населення регіону

У статті розглянуто історію заснування та розвитку Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Г. Спаського. Висвітлено процес формування археологічної колекції. Показано послідовність накопичення археологічних матеріалів завдяки діяльності археологічних експедицій, знахідки яких передавалися у фонди музею. Описано та проаналізовано експозицію з археологічними матеріалами доби Київської Русі.

Ключові слова: музей, експонати, розкопки, археологія, колекції.

Ніжин має більш ніж 1000-літню історію. Протягом цього періоду відбулося багато визначних подій, які збагачували культуру міста. Матеріальні свідчення історії міста ми можемо отримати під час археологічних експедицій, значна частина знахідок яких сьогодні зберігається в Ніжинському краєзнавчому музеї.

У сучасному науковому просторі дослідники неодноразово зверталися до історії музейної справи в Україні. Проте в таких дослідженнях тільки опосередковано висвітлюється питання археологічних колекцій, в основному дані праці присвячені життю й діяльності музейних співробітників, які долучилися до розвитку археологічної науки України, зокрема Н. Дмитренко, Е. Лепехіна, Г. Назаренко, А. Розанов.

За допомогою І. Г. Спаського, вченого-нумізмата, краєзнавця, археолога ще в 20-х рр. ХХ ст., у його власній садибі, було засновано перший публічний музей у Ніжині – Ніжинський окружний історичний музей на базі Ніжинського інституту народної освіти. Проіснував музей недовго, проте ці два роки стали одним з перших кроків до розвитку музейної справи міста. Всі експонати, які знаходилися в музеї, після його закриття були передані до Києва та Чернігова [3, с. 188].

Надалі на тривалий час розвиток музейної справи в місті призупинився, це пояснюється історичними подіями того часу: Друга світова війна, післявоєнні роки та відбудова господарства. В цей період в країні розпочалася сталінська "культурна революція", результатом

якої став розгром краєзнавства, а також ліквідація багатьох краєзнавчих музеїв, у тому числі і ніжинського [5, с. 19]. Та вже в 60-х рр. XX ст. розпочалося відродження музею в Ніжині.

Ніжинський краєзнавчий музей відкрито 4 листопада 1967 року. Ще 1961 року за ініціативи лектора Ніжинського міського Компартії України В. Шоходька (копія листа до першого секретаря зберігається в архівах музею) бюро Ніжинського міського комітету КПУ та виконком міської ради депутатів трудящих прийняли рішення "Про організацію історико-краєзнавчого музею в місті Ніжині". Відкриття музею планувалося в приміщенні Покровської церкви, для його роботи була затверджена ініціативна група з 25 чоловік, на чолі з директором НДПІ М. Поводом та його заступником В. Шоходьком. Музей було відкрито на громадських засадах [11, с. 1].

До 1966 року ініціативною групою було визначено нове місце розташування музею, і в 1966 році Ніжинському краєзнавчому музею було передано приміщення, в якому він розташований на даний час, історична будівля XIX ст., яка раніше належала місцевому купцеві Дьяченко. Та на цьому роботі не закінчилися. Вже через рік музей став філією Чернігівського історичного музею. До липня 1967 року його ремонтували, і тільки в листопаді відкрилася експозиція двох залів. Художнє оформлення перших експозицій зробив художник В. Олефіренко, найактивнішу участь у створенні яких взяли члени ініціативної групи Г. Неділько, Г. Васильківський, І. Костенко, В. Шуст. Цю подію всебічно підтримали очільники міста, а матеріальну підтримку надали підприємства – фабрика "8 березня", швейна та меблева фабрики, електростанція, технікум механізації, а також лакофарбовий завод [11, с. 1].

Рішенням Ради Міністрів УРСР № 244 від 16.05.1968 р. покладений початок відкриттю в Ніжині державного краєзнавчого музею, і вже до 1970 року створено експозицію в шести залах, в яких розмістилося близько 3000 експонатів [11, с. 2].

На цьому розвиток музейної справи в місті не закінчився. 1976 року було відкрито два зали відділу природи, 1990 року відкрито художній відділ музею, а 1993 року, з нагоди святкування 1000-ліття Ніжина, єдиний в лівобережній Україні відділ "Поштова станція" [2, с. 71].

На даний момент у ньому працює п'ять залів, експонати яких охоплюють період від неоліту до часів Другої світової війни.

Археологічні матеріали зберігаються переважно в фондах музею, втім найбільш цікаві з них експонуються в першій залі музею.

Експозиційні археологічні знахідки Ніжинського краєзнавчого музею представлені матеріалами історичних періодів таких як: неоліт, бронзовий вік, ранній залізний вік, доба Київської Русі.

Формування археологічної колекції розпочалося ще наприкінці XIX ст. Поповнення музейних фондів археологічними знахідками триває до сьогодні, завдяки роботі Ніжинської археологічної експедиції, яка функціонує з 2004 року. Ще раніше, у період 1989–1991 рр. історичний відділ музею поповнювався археологічними матеріалами з розкопок Ю. М. Ситого. Розкопки здійснювала експедиція Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т. Г. Шевченка. В ході цих робіт вдалось отримати матеріали, котрі дозволили визначити топографію міста домонгольського часу, локалізувати його дитинець та посад.

Також колекцію музею поповнили матеріали розвідки 1993–1995 рр. співробітником Ніжинського краєзнавчого музею О. С. Морозовим.

На сьогодні значну частину археологічної колекції музею складають матеріали робіт археологічної експедиції Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя. Їх цікавість полягає в тому, що розкопки здійснювались на території різних ділянок сучасного міста та його найближчої округи. В цілому в ході робіт було накопичено значний археологічний матеріал до вивчення давнього Ніжина. Отримана інформація потребує уточнення.

Археологічна експозиція музею протягом останніх десятиліть не оновлювалась, і лише 2016 року, за участю автора, відбулася реекспозиція двох вітрин першого залу, в якому представлені експонати що охоплюють найбільший період, починаючи з часу заселення міжріччя Десни та Остра у VI–III тис. до 1825 року. До оновленої експозиції включені матеріали досліджень 2003–2015 рр.

Експозицію побудовано за хронологічним принципом. На першій вітрині експонуються періоди:

неоліту – кераміка, що належить до ямково-гребінцевої культури, а також мікролітами різних форм (скребки, проколки, наконечники, дрібні леза пластинки і вістря);

бронзової доби – кераміка середньодніпровської культури, клиноподібні шліфовані сокири та просвердлені кам'яні сокири, кремінний ніж і поховальний кубок;

доби раннього заліза – фрагменти ліпної кераміки, наконечників стріл, грузила.

Найбільшу кількість знахідок репрезентує період Київської Русі, який експонується в другій вітрині першого залу історичного відділу. Їх можна розділити на категорії – озброєння, речі побутового вжитку та прикраси.

Серед знахідок доби Київської Русі представлене озброєння ромбоподібні наконечники стріл, декілька бронебійних стріл,

чотиригранний наконечник списа та фрагменти кольчужних кілець. Наконечники, що експонуються на вітрині, черешкові, ромбоподібної та шилоподібної форми. Та вони відрізняються розміром, параметрами пера та довжиною черешка. У категорії озброєння в експозиції представлений також фрагмент кольчуги, що переважала в екіпіровці воїна Київської держави.

Представлена на вітрині пряжка має ліроподібну форму. В XI–XII ст. такі пряжки були широко поширені по всій давньоруській території, а також за її межами [8, с. 98].

Серед археологічних матеріалів чинне місце займають керамічні знахідки, а саме фрагменти амфор, вінець та денець кругових посудин. Якщо до реекспозиції в більшості були представлені дрібні керамічні фрагменти, то після неї вітрину стали прикрашати більші за розміром вінця, що дає змогу зробити більш детальний опис, та є більш презентабельними. Фрагменти вінець мають пряму або ж відігнуту назовні шийку, а також прикрашені лінійним або хвилястим орнаментом, який є характерним для керамічної орнаментациї Київської Русі. Вперше кераміку як джерело уточнення історичних фактів було розглянено І. Г. Сарачевим [7, с. 229]. За І. Г. Сарачевим, форма вінця пов'язана зі способом його формування. Основними ознаками є форма початкового відгибу вінця і характер подальшого обточування. Це дає підстави для більш об'єктивного виділення типів і можливість простежити технологічні традиції. Всього виділено чотири різновиди форми вінець [6, с. 219]:

- а) округлий валикоподібний з виїмкою всередині;
- б) вінце в формі ромбу в розрізі;
- в) пряме вінце з валиком посередині;
- г) пряме без валика, який ділиться на два види: с бороздою у верхній частині та без неї.

Що стосується амфор, то вони представлені фрагментами ручки та стінки посудини. Вони відрізняються від традиційного давньоруського посуду своєрідністю форми (в основному дворучні круглодонні глечики), складом глини (без видимих домішок), якістю випалу (рівний помаранчевий колір). Амфори були імпортом в Київській Русі, в основному в них завозили рідкі і сипучі речовини з півдня.

Найбільш показовою серед експозиції керамічних матеріалів, є реконструкція великого горщика XII–XIII ст. Він має тулуб усіченоконічної форми з добре виділеною шийкою і плавно відігнутим вінцем. Дивлячись на його розміри, можна припустити, що він був призначений для зберігання припасів. Горщик орнаментований лініями, що нанесені на верхню частину тулуба.

Цікавими також є денця XI–XIII ст. з клеймами, що ставили майстри, які виготовляли посудини у вигляді центричних кіл та сонця. Окрему увагу варто приділити денцю, яке використовувалося в якості фільтра смолокурні, воно має вісім отворів. Робота смолокурні укладається у перепаленні деревини у спеціальній ямі. Деревину клали до ями (здебільшого соснові пні), обкладали хмизом та підпалювали. Коли вогнище розгоралося, яму закладали дерном або засипали землею. Далі процес відбувався без доступу повітря. Смола чи дьоготь стікали у спеціальний приймач у вигляді глиняної посудини чи звичайного горщика, що знаходився у прямику. Для фільтрації продукції застосовували придонні частини глиняних посудин з отворами [9, с. 100].

Цікавою також є колекція пірофілітових пряселиць. Вони використовувались при скручуванні нитки. Щоб надати йому рівномірності обертання його надягали на нижню частину веретена [1, с. 198]. Прясельця, представлені в експозиції, мають різну форму: одні з них широкі та плоскі, а інші вищі і вужчі. Доповнює експозицію репліка веретена з ниткою, а також свинцеві гудзики. Прясельця XI–XII ст. виготовлялися з пірофіліту, основною формою яких була біконічна (два усічених конуса, з'єднаних між собою основами). Представлені пірофілітові прясельця експозиції мають двоусіченоконічну та джікоподібну форму, на деяких з них присутні насічки.

До даної категорії слід віднести жорно з пірофіліту, знайденого на поселенні Магерки у 2015 році в ході Ніжинської археологічної експедиції. Жорно використовувались у побуті для перемолу зерна на борошно. Вони мають дуже просту конструкцію: два круглі камені, влаштовані в коробці, та пристрій, за допомогою якого крутили камінь [4, с. 51].

В експозиції представлена велика кількість залізних речей – цвяхи, ножі, ключі, наральники, окуття заступу, залізни дїжки, пружинні ножиці, фрагменти шлаків чорних металів – залишки залізробного виробництва. Ножі надзвичайно широко використовувались в побуті і господарстві, в ремеслі і в промислах. У X–XIV ст. виготовлялися ножі різного призначення: кухонні, столові, ножі для чоботів, бондарні, бойові, складні, типу складаних, бритви. Втім значна частина металевих артефактів потрапили до музею випадково і є депаспортизовані.

Ножиці, які знаходяться на вітрині, знайдені в ході польового сезону 2014–2015 рр. на поселеннях "Ветхе 1" та "Магерки 1" Ніжинською археологічною експедицією, мають два подовжених, клиноподібних стрижня, що з'єднані між собою дугоподібною пружиною в кінці ніжок – руків'ям. Ножиці такого розміру, як правило, мали господарське призначення.

Однією з цікавих знахідок є астрагал. Це таранна кістка суглоба задньої кінцівки парнокопитної тварини. Даний предмет у Давній Русі використовували для ігор (гра в кості, гра в бабки тощо). Астрагали оброблялись у різний спосіб: висвердлювали отвори, обважнювали свинцем, запилювали, фарбували, наносили знаки. Астрагал, що експонується на даній вітрині має на собі зображення рунічного символу, імовірно Одал (24-а руна давньогерманського, 23-а руна англосаксонського та скандинавського рунічного алфавітів, проте не виключається його грецьке походження). Ігри з астрагалами поділяються на дві групи: 1) коли вони випадали певною стороною, а гравці підраховували кількість очок (гра у кості); 2) коли астрагали, розкладені у певному порядку, вибивали биткою. Кожна зі сторін астрагала мала назву і "ціну": форма кістки давала змогу обходитися без додаткового маркування сторін [10, с. 49].

До речей повсякденного вжитку, представлених в експозиції, також відносяться прикраси. На вітрині можна розглянути металевий хрестик із зображенням на ньому розп'яття, ліроподібну пряжку, кільце, перстень з печаткою, намистини, підвіска, кістяна гілка, а також фрагменти бронзового та скляних браслетів. Скляні давньоруські браслети досить часто знахідка в міському культурному шарі. Всі фрагменти браслетів, що експонуються в музеї, мають різний колір, форму і розмір. Серед них є кручені у розрізі (дрібно- і середньо кручені) сині, зелені та білі браслети. Походження скляних браслетів не є темою для суперечок, як зазначає Б. А. Рибаків, основна їх маса виготовлялася в давньоруських майстернях, а деяка частина була завезена [6, с. 189].

Кільце, представлене в експозиції, замкнуте, має круглодротову форму, без візерунків та будь-яких інших прикрас. Перстень має приблизно такий самий розмір як і кільце. Але він належить до виду пластинчастих перстнів. Такі перстні робили з тонких пластинок, що мають у поперечному розрізі форму витягнутого прямокутника. Окрім цього, він відрізняється від кільця тим, що на передній своїй частині має печатку. Щиток-печатка у нього масивна, рельєфна, виступаюча в поздовжньому перетині над лінією дужки. Такі печатки служили для відбитка на воску або мастиці. Персні-печатки в XII–XIII ст. набули широкого поширення в міському середовищі, а сюжети на щитках відповідали духу часу і загальної тенденції в розвитку орнаментики. Даний перстень має на печатці зображення геометричного орнаменту.

Окрему увагу звертає на себе металевий хрестик із зображенням Ісуса в колобії та Божої матері Оранти. Подібні зображення характерні для сирійських енкаліптів що датуються X–XI ст., виготовлялися, більш за все, у Сиро-Палестинському регіоні та були поширені у Візантії [4, с. 49].

Матеріали, експоновані в археологічній експозиції Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Г. Спаського, ілюструють основні етапи заселення регіону. Велике значення для науки мають фонди музею, матеріали яких можуть суттєво доповнити експозицію музею в майбутньому. А також археологічні дослідження, які і надалі будуть проводитися на території міста. Втім нещодавно в музеї створено відділ археології, що на сьогодні знаходиться на стадії активного розвитку, цілком імовірно, в майбутньому робота відділу дозволить яскравіше репрезентувати давню історію Ніжина.

Література

1. Археология СССР. Древняя Русь: город, замок, село., ред. Рыбаков Б. А. 1985 р., с. 267
2. Дмитренко Н. М. Історія формування нумізматичної колекції Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського *Ніжинська старовина*. Ніжинознавчі студії. Київ, 2013, с. 70–72.
3. Дмитренко Н. М. Археологічна виставка Ніжинського краєзнавчого музею. *Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії*. Вип. 8 (11). Київ, 2009, С. 187–190.
4. Кедун І. С., Пархоменко О. Г. Ніжин археологічний Ніжин. 2018.
5. Лепехина Е. В. И. Г. Спасский: тернистый путь ученого и музейщика в XX веке. *Ніжинська старовина*. 2011. № 11(14). С. 17–30.
6. Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. Москва: Издательство АН СССР, 1948. 802 с., С. 304
7. Сарачев И. Г. Типология венчиков древнерусских горшков Днепро-вского Левобережья. *Григорьев А. В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным*. Тула, 2000. С. 225–242.
8. Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.). Москва : Наука, 1981. - 195 с., С. 144
9. Скороход В. М. Смолокурний промисел на Шестовицькому археологічному комплексі у X – на початку XI ст. *Сверщина в історії України: Зб. наук. пр.* Київ : Глухів, 2011. Вип. 4. С. 98–101
10. Стрельник М. О., Сорокіна С. А., Хомчик М. А. Ігри давнього населення України. *Наукові записки НаУКМА*. 2010. Т. 101: Теорія та історія культури. С. 46–54.
11. Назаренко Г. Ніжинський краєзнавчий музей ім. І. Г. Спаського. *Новини партії*. 2011.

References

1. Рыбаков Б. А. (Eds.) (1985). Archeology of the USSR. Ancient Russia: city, castle, village. Ancient Russia: city, castle, village. [in Russian].
2. Dmitrenko N. M. (2013). The history of the formation of the numismatic collection of Ivan Spassky's Nizhyn Regional History Museum [The history of the formation of the numismatic collection of the Nezhinsky Museum of Local History named after Ivan Spassky] *Nizhinsky antique. Neighborhood studios – Nizhyn old-fashioned. Neighborhood studios*. Kiev [in Ukrainian].

3. Dmitrenko, N. M. (2009). Archaeological exhibition of the Nizhyn regional museum [Archaeological exhibition of the Nizhyn regional museum]. *Nizhinsky antique. Neighborhood studios. – Nizhyn's antique. Neighborhood studios.* 8 (11). Kiev [in Ukrainian].
4. Kedun I. S., Parkhomenko O. G. (2018). Archaeological Nezhin. Nizhyn [in Ukrainian].
5. Lepekina, E. (2011). V. I. G. Spassky: the thorny path of a scientist and museum designer in the twentieth century [Spassky: the thorny path of a scientist and museum designer in the twentieth century]. *Nizhyn old days – Nizhyn antiquity.* 11 (14). 17–30 [in Ukrainian].
6. Rybakov, B. A. (1948). *Craft of Ancient Rus.* [Craft of ancient Russia] Moscow: [in Russian].
7. Sarachev, I. G. (2000). Typology of crowns of ancient Russian pots of the Dnieper Left Bank [The typology of the haloes of old Russian pots of the Dnieper Left Bank] *Grigorev A. V. Severskaya zemlya v VIII – nachale HI veka po arheologicheskim dannym. – Grigoriev A.V. Seversk land in the VIII early XI century, according to archaeological data.* Tula. [in Russian].
8. Sedova, (1981). M. V. *Jewelry of ancient Novgorod (X–XV centuries)* [Jewelry of ancient Novgorod (10th – 15th centuries)]. Moskva [in Russian].
9. Skorokhod, V. M. (2011). Smolokurnny fishery at the Shestovitsky archaeological complex in the X – at the beginning of the XI century [Smolokurnny fishery at the Shestovitsky archaeological complex in the X - at the beginning of the XI century]. *Siverschyna in the history of Ukraine – Sivershchyna in the history of Ukraine.* kiyiv Gluhiv. (4). 98–101 [in Ukrainian].
10. Strelnik, M. O., Sorokina, S. A., Homchik, M. A. (2010). Iгри давного населення Украйини [Games of the ancient population of Ukraine]. *Naukovi zapiski NaUKMA Scientific Notes of NaUKMA.* (Vol. 101). 46–54 [in Ukrainian].
11. Nazarenko, G. (2011). Nizhyn Local History Museum named after. I. G. Spassky [Nizhyn Local History Museum named after. I. G. Spassky]. *Novini partiyi – Party News* [in Ukrainian].

N. S. Yaschenko

post-graduate student of the Department of History of Ukraine, Faculty of History and Law, Nizhyn Mykola Gogol State University

Archaeological Exposition of the Nizhyn Local History Museum named after. I. G. Spassky as a center of culture of the ancient population of the region

The article deals with the history of the foundation and development of the Nizhyn Museum of Local Lore. IG Spassky The process of forming an archaeological collection is highlighted. The sequence of accumulation of archaeological materials is shown due to the activities of archeological expeditions, the findings of which were transferred to the museum's funds. The exposition with archaeological materials of the Kievan Rus era is described and analyzed.

Key words: museum, exhibits, excavations, archeology, collections.